

20. Investigation of the Ukrainian famine 1932-1933. Report to congress commission on the Ukraine famine Adopted by the Commission. April 19, 1988 Submitted to Congress April 22, 1988

Валентина Борисенко

Геноцид українців 1932-1933 років крізь призму усної історії

У статті дається оцінка усним свідченням про Голодомор 1932 – 1933 рр., які є важливим джерелом для дослідження цієї трагічної сторінки в історії українського народу.

Ключові слова: *Голодомор, геноцид, українське селянство, усна історія, спогади, тоталітарний.*

In the article an estimation the verbal testifying is given to Golodomor 1932 – 1933, which are an important source for research of this tragic page in history of the Ukrainian people.

Keywords: *Golodomor, genocide, Ukrainian peasantry, verbal history, flashbacks, totalitarian.*

Зарубіжна і вітчизняна історіографія дослідження Голодомору 1932-1933 років в Україні налічує вже досить багато праць, опубліковано чимало офіційних документів, які розкривають цілеспрямовану політику більшовиків на знищення українського народу.

З прийняттям Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» з'явилася більша можливість ширше подати повну об'єктивну інформацію про трагедію українського народу, показати виміри заподіяного лиха українцям, щоб зрозуміти механізми, причини і наслідки голодомору для усіх громадян України, серед котрих ще знаходяться окремі люди, що вірять радянським постулатам про «продовольчі труднощі» того часу та про необхідність викачки хліба у селян

задля індустріалізації Радянського Союзу.

На основі вивчення документів чимало держав світу визнали здійснений злочин більшовиками геноцидом українського народу.

Проте, ще й досі у світі існують певні вагання, не всі можуть зрозуміти, як могло статися так, щоб у сприятливих кліматичних умовах, у мирний час могли померти від голоду мільйони людей. Адже тоді Радянський Союз продавав багато хліба за кордон.

Надаючи сучасним дослідженням про Голодомор 1932-1933 років в Україні системний характер на основі сукупності різноманітних джерел, цілком очевидним постає жахлива і правдива картина знищення мирних людей, що спонукає до правової оцінки трагедії та відновлення історичної справедливості і необхідності вшанування мільйони невинних жертв українців під час геноциду 1932-1933 років.

Серед документальних джерел різного типу виступає досить вагомим джерело усної історії. Відтворюючи життєвий досвід кожної конкретної людини, свідка трагедії, можна не лише показати справжні масштаби людського горя, але й підтвердити, або розширити офіційну документальну базу досліджень. Суб'єктивний момент безперечно присутній в усних свідченнях, люди з тих чи інших причин можуть гіперболізувати деякі моменти своїх переживань, вчинків своїх родичів чи сусідів. Однак і в інших джерелах присутній суб'єктивний підхід укладача офіційних документів. Американсько-український дослідник Голодомору 1932-1933 років в Україні Джеймс Е. Мейс, котрий одним із перших до вивчення цієї теми застосував метод усної історії (1984), написав наступне: «В проекті усної історії я поставив собі за мету трактувати кожного свідка як унікальне історичне джерело із достатнім об'ємом інформації, який би дозволив майбутнім дослідникам оцінювати кожне свідчення на свій розсуд, подібно до того, як би вони досліджували мемуари якоїсь відомої історичної постаті.

У будь-якому випадку, понад п'ятдесят детальних інтерв'ю, записаних Леонідом (Леонід Герец-аспірант Гарвардського університету, який брав інтерв'ю у свідків голоду - В.Б.), дозволили нам відчувати той період.» [5, С. 18].

Саме так, джерело усної історії, як ніякий інший офіційний документ, дають можливість відчувати, якби побачити очима очевидців жахи голодної смерті. Д. Мейс разом із Леонідом Герцем, Сью Еллен Вебер та іншими помічниками представили Конгресу США звіт Комісії (працювала з 1986р. під керівництвом Д.Мейса – В.Б.), яка збрала понад 200 свідчень мовою оригіналу. Наприкінці 1990 року у Вашингтоні було надруковано три томи усних свідчень про голодомор 1932-1933 років, які загалом мали 1734 сторінки тексту. Якщо порівняти ці свідчення із тисячами усних історій, зібраних в Україні, то вони цілком збігаються в основних параметрах і дають досить чітку картину спланованого злочину більшовиків до українських хліборобів та переконують у правдивості джерела, бо тисячі людей ніяк не могли між собою домовитися, щоб стверджувати одне: забрали все до насінини, до квасолини, до одежини, скатертини, рушника; не випускали з сіл до міст, щоб обміняти останні речі на їжу, за спеціальною постановою уряду знищували котів, собак, щоб люди не мали жодних шансів вижити.

Одним з перших українських емігрантів, який був свідком тих трагічних подій, почав писати про геноцид українців у 1932-1933 роках Дмитро Соловей, який народився у 1888 році в с.Срібному Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Чернігівська область). Він ще у 1952 році видав у США свою книгу «Стежками на голготу. Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929-1933 роках». Лише тепер ці задокументовані спогади про голодомор побачили світ в Україні стараннями вчених Юрія Шаповала та Олександра Юренка [11, С. 299]. Автор, який на час голодомору був дорослою людиною, документально описав обставини голоду на селі, зафіксував прізвища людей, які страдницьки масово вмирили. І слушно зауважують упорядники видання, наголошуючи, «Адже так чи так із невблаганним плином часу свідчення самовидців тотальної трагедії набувають дедалі більшої ваги і їм немає заміни. Ба більше, без їхнього питомого складника – рефлексії та суб'єктивних оцінок навряд чи можна пробитися до більш-менш неупередженого бачення тих подій.» [11, С. 11].

Згадуваний вже дослідник Д.Мейс допомагав у 80-х роках ХХ століття у Гарварді англійському історикові Роберту Конквесту, який у 1986 році в Оксфорді видав книгу «Жнива скорботи: радянська колективізація і терор голодом», яка справила велике враження на чесних людей світу. Українською мовою вперше вийшла в Україні лише у 1993 році, тепер більш повний переклад книги під назвою «Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор» (Луцьк, 2007, 454 с.). Роберт Конквест також, поряд з іншими документами, великого значення надавав усній історії. Він писав: «Найціннішим у цих спогадах – особливо якщо вони походять від самих селян – є їхня неприкрашеність, об'єктивність та відповідність дійсним фактам. Тому вони заслуговують на цілковиту довіру... Тепер можна із задоволенням констатувати: ці непохитні свідчення історичної правди, що їх так довго ігнорували чи обмовляли, нарешті повністю підтверджені й визнані.» [7, С. 12].

Для збирання свідчень про голодомор у 1932-1933 роках в Україні найперше прилучилися журналісти. З липня 1988 року на засіданні Спілки письменників України було ухвалено упорядкувати документальні свідчення під назвою «33-й: голод. Народна книга – меморіал». За цю важку працю взялися письменник Володимир Маняк та його дружина, журналістка Лідія Коваленко. Ці двоє людей вчинили справжній подвиг, зібравши 6000 тисяч усних свідчень. Опублікували лише 1000 з них, з присвятою «Пам'яті мільйонів українських селян, які загинули мученицькою смертю від голоду, заподіяного сталінським тоталітаризмом у 1932-1933 роках; пам'яті тисяч українських сіл, хуторів, які щезли з лику землі після найбільшої з трагедій ХХ століття.» [1, 583 с.].

Зрозумівши цінність і важливість джерела усної історії, записуванням свідчень людей, що пережили голодомор, займається нині чимало людей.

На сьогодні опубліковані збірки, брошури, монографії про голодомор майже в кожній області і районі України, які пережили лихоліття. Асоціацією дослідників голодоморів в Україні, членами Українського республіканського історико-освітнього товариства «Меморіал», науковцями Інституту історії НАН України, студентами Національного університету Києво-Могилянської академії,

громадськими організаціями міст, багатьма вузами України, зібрано дуже багато свідчень від людей, що пережили голодомор. На основі усних свідчень та архівних документів дослідники, зокрема Харкова стверджують, що на території лише Харківської області у 1932-1933 роках помер кожен третій мешканець села. Прямі ж втрати населення лише однієї області від голоду складають щонайменше 1,5 млн. осіб. Основну частину померлих склали колгоспники. Цю книгу «Столиця відчаю», де подаються жахливі спогади мученицьких страждань людей, дітей не можна читати без болю і сліз. «Першими йшли із життя, не витримавши тортур голодом, малі діти. У багатьох сім'ях вони згасали одне за одним, а то і всі разом... У райцентрі Богодухові протягом місяця померло троє дітей Максима Ковалю. В родині Євмена Бондаренка невблаганна смерть у лютому забрала 5-річну Таню, у квітні – 10-річного Федора, у травні – відразу двох останніх дітей: 6-річного Костю і 8-річну Марійку. Протягом квітня-травня втратив чотирьох своїх дітей Панас Коваль (молодшому з дітей було 6 місяців, старшому – 8 років)» [12, С. 269].

Ці усні свідчення підтверджують і документи розсекречених архівів Служби безпеки України, які пропонуються читачеві в збірнику документів «Розсекречена пам'ять», зокрема у «Листі начальника Харківського обласного відділу ДПУ Кацнельсона голові ДПУ УСРР Всеволоду Балицькому про поширення голоду 5 червня 1933 року».

Так само маємо дані в офіційних документах про направлення в українське село активістів із Росії. Одна з таких активісток, яку прислали в Україну для укріплення колгоспів, пізніше розповідала: «Розтав сніг – і стали люди пухнути, обличчя понабрякали, ноги, як подушки, в животі вода. А селянські діти!... Всі однакові: голови, як тяжкі ядра, шиї тоненькі, як у лелек, на руках і ногах видно, як кожна кісточка під шкірою ходить, увесь кістяк шкірою, мов жовтою марлею обтягнутий. А личка в дітей старенькі, вимучені, мов би діти по сімдесят років на світі вже прожили. А очі, Господі!...

...Пішла по селу суцільна хвиля вмирання. Спершу діти, старі, потім середній вік. Спочатку закопували, а потім уже й закопувати перестали. Так

мертві й валялися на вулицях, у дворах, а останні в хатах лишилися лежати. Тихо стало. Померло все село. Хто останнім умирав, я не знаю. Нас – тих, що в управлінні працювали, до міста забрали» [4, С. 135 - 137].

До 2000 року усні свідчення збиралися студентами багатьох вузів України, громадськими діячами, членами різних товариств, краєзнавцями, працівниками історико-краєзнавчих музеїв за довільною формою опитування та у більшості випадків допускали велику помилку і літературно оброблялися авторами запису, або ж редакторами, не зберігаючи при цьому мову інформатора розповіді, лексику, що позначилося на ступені документальності зібраного матеріалу. Це зовсім не означає, що цей масив зібраних розповідей не може братися до уваги. Однак документи усної історії повинні обов'язково спиратися на наукову програму, вироблену методику опитування. Лише тоді зібраний матеріал набирає чинності документального джерела.

У 2000 році на кафедрі етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка була вперше розроблена наукова програма з вивчення усної історії Голодомору 1932-1933 років, яка передбачала ставити коректні запитання очевидцям голоду, щоб не програмувати їхню відповідь. Тому питання були побудовані таким чином, щоб оповідач просто розказав, що сам знає. При записуванні зберігалася повністю мова оповідача і це надає кожному свідченню документальності. Як приклад можна привести фрагмент свідчення Миколук Олександрі 1915 р. нар. з села Селище Літинського району на Вінниччині. «Голод був. Чого голод був? Бо люди позабирали хліб... Така бригада ходила, позабирали, ходили, шукали. Люди ховали, закопували хліб, а вони палицями шукали і забирали. Обложували людей налогами, за налог забирали, подушки забирали.

А ми не мали нічого... мали одне поросятко. А в цей час була заготовля м'яса, то вони прийшли, і кажуть: «Давайте м'ясо!» А де ж його взяти, немає. Так вони забрали те поросятко...

Людей дуже багато впало. Попроїдали одяжу і все що було. Люди вмирали. Отак іде, їсти хоче, падає і вмирає.

Хто підбирав їх? Хто трохи дужчий, той і підбирає. Ховали не в домовині, а кинуть у яму і все. Отак було.

На полі вкрасти? То як могли вкрасти? Били крепко. За колосок судили...

А що попало, те й їли. І собак їли, і котів їли, і навіть дітей їли. Таке страшне було. Ніхто ні на кого уваги не обращав. Вмираєш – вмирай» [2, С. 89].

Усна історія підтверджує спланований геноцид українців, цей небачений у світовій історії злочин проти людства. Тисячі свідків розповідають про те, що представники влади розбивали та конфісковували жорна, ступи для подрібнювання кори, полови, облущених качанів кукурудзи, насіння бур'янів тощо. Нищили, випалювали стебла очерету, щоб люди не могли вживати в їжу прикореневий стовбурець рогози, обливали карболкою худобу, що згинула, відстрілювали собак і котів, знищували все, що могло стати потенційним порятунком від голоду. Лише кілька фактів із статистики жаху. «28 грудня 1933 року (у розпал голоду –В.Б.) заступник наркома зовнішньої торгівлі СРСР М. Фрумкін вимагав від наркомвнутрторгу УСРР М. Компеля неухильного виконання плану заготівель собак та котів. У 1931 році виловили 731 254 собак та 670 450 котів, у 1932 році – 726 157 і 696 603, а за одинадцять місяців 1933 року – 647 260 собак та 938 027 котів» [6, С. 198].

На колгоспних полях широко використовували дитячу працю. Дітлахи 8-10 років працювали у полі за те, щоб отримати черпак баланди. Норми були непосильні для виконання виснажених людей. Ось як згадує Маланя Садовська - жителька села Радинка Поліського району на Київщині. «Як була голодовка в 33 (1933р.), то конай, як викопаєш (скопаєш) ті сотки, то дадуть кіло житньої муки, да й живи. Копаєш, копаєш (а голодні ж були сили нема), а метр не докопав, то пропало все твоє. Нічого не дали. А назавтра знову бери лопату і копай. Здохнеш, то здохнеш. Якесь зілля навару, да муки туди жменьку...»[3, С. 179].

Якщо вчитатися у текст статей «Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього», односторонньо прийнятої 9 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН, то можна віднайти у статті II визначення геноциду : «...дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку

національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку.» Під знищенням розумілося : а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; в) навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її; г) вжиття заходів, розрахованих на попередження дітонароджуваності у середовищі такої групи і, нарешті, д) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу» [8, С. 6]. Всі ці указані дії були застосовані до українських селян у 1932-1933 роках. Підтвердження того, що це вбивство голодом було спрямоване лише на один етнос – українців, знаходимо також у багатьох свідченнях людей : «Страшний голод був! Цей голод був спеціально зроблений, можна було б і не голодать. Оце рядом Росія, село Бондарєво недалеко від нас, від Ганнусівки (Луганщина) сім кілометрів, так ото були в матерів ліжники, рушники, все виносили туди. А за це давали кусочок хліба... Росія не голодувала...»[10, С. 181].

Ветеран Другої світової війни, полковник Григорій Гаращенко, який родом з Полісся, запевняє : «Поруч було село Желоня у Білорусії, мамина сестра туди заміж вийшла. Там ніякого голоду не було, вона й нам допомогла вижити. А за кілометр українське село Олексіївка майже все вимерло...»[2, с. 24].

У травні 1933 року, коли селяни в Україні вимирали масово, італійський консул у м. Харків Серджіо Граденіго надіслав до Рима дипломатичну депешу про плани більшовиків щодо знищення українців. Наприкінці послання про страшний голод в Україні дипломат написав : «З цього я роблю висновок: теперішня катастрофа спричинить колонізацію України переважно російським населенням. Це змінить її етнографічну природу...»[9, С. 165].

Численні розсекречені архівні документи, усна історія очевидців трагедії є беззаперечними доказами злочину проти українських селян, геноциду, здійсненого за чіткими планами більшовицького Кремля.

Джерела та література:

1. '33-й голод. Народна книга-меморіал. Упорядники В. Маняк, Л.Коваленко. – К., 1991.
2. Борисенко Валентина. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках. К., 2008.
3. Борисенко Валентина. Така житка... Культура повсякдення українців Чорнобильського Полісся. К., 2011.
4. Гришко Василь. Москва сльозам не вірить. Народобивство по-кремлівськи. К., 2003.
5. День і вічність Джеймса Мейса. За заг. ред. Лариси Івшиної. К., 2005.
6. Історія українського селянства. Т. 2. – К., 2006.
7. Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. К., 1993.
8. Кульчицький С.В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005.
9. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932-1933 роки. Харків. 2007.
10. Магрицька Ірина. Голодомор 1932-1933 років на Сході України: свідчення з Луганської області // Відлуння голодомору – геноциду 1932-1933 : Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів, 2005.
11. Соловей Дмитро. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932-1933 років. За ред. Юрія Шаповала і Олександра Юренка. – Київ-Полтава. 2005.
12. Столиця відчаю. Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині вустах очевидців. Свідчення, коментарі. Упорядкувала Тамара Поліщук. Харків-Нью-Йорк-Львів. – 2006.